

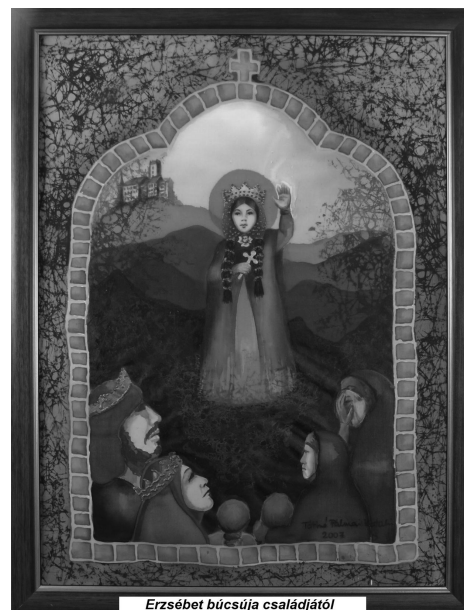
J. Újváry Zsuzsanna Árpád-házi Szent Erzsébet tisztelete a kassai polgárok között a közép- és kora újkorban*

*Annak felette az szent Erzsébet asszon nagy irgalmas vala minden rendbeli szegényekhez, kiről úgy olvastatik, hogy minden jövedelmöket az szegényeknek osztogatta és néha sem magának, sem udvarbeli családjának nem volt mit enni.
(Karthausi Névtelen)*

Tübingiai Lajos tartománygróf özvegye, Árpád-házi Erzsébet 1231. november 16-ról 17-ére virradóan hagyta el a földi világot, s egykori gyóntatója, a fölöttébb szigorú Marburgi Konrád pápai inkvizítor, a tübingiai tartománygróf papja és a család példátlan gyorsasággal megindította szentté avatásának procedúráját (1232), majd a marburgi Szent Erzsébet templom (Elisabethkirche) építését (1235–1283) az egykori ispotálytemplom helyén, amelynek szentélye a karcsú huszártorlonnyal koronázott négyezet körül teljes szimmetriában elrendezett három, kápolnaszerű apszissal van elrendezve.¹ Itt helyezték el Erzsébet sírját 1249-ben az északi hajó szentélyében. A Német Lovagrend által építtetett templom mintaképe a vesztfáliai csarnoktemplom-típusa lehetett.² A lovagrend vette át a szent által alapított kórház működtetését is.

A fölöttébb gazdag hozománnyal,³ fényes kísérettel férjhez adott és híresen szép magyar királylánynak minden lehetősége és adottsága megvolt ahhoz, hogy a földi világnak, a földi örömeknek éljen. Ehelyett azonban Erzsébet lemondott a világi javakról. Miután megözvegyült, II. Frigyes német-római császár házassági ajánlatát visszautasítván, s szeretett gyermekeit is más gondjaira bízván, ispotály-alapításnak, illetve fenntartásának és a szegények ápolásának szentelte életét.⁴ Mindennek köszönhetően gyorsan elterjedt német földön a mindenét odaadó, alázatos királylány tisztelete; Szűz Mária mellett a Német Lovagrend védőszentjévé, a hesseni örgrófi ház és Hessen védőszentjévé, „Németország dicsőségévé” vált,⁵ de a ferencesek harmadik rendje, majd a ciszterciták és a domonkosok is követték e példát.⁶ Sorra alapították a Szent Erzsébet-kórházakat, -templomokat, -kápolnákat és -kolostorokat.

A kora Árpád-korból nem maradt fenn írásbeli emlék Kassa közösségéről, de a tatárjárás utáni korszakból már vannak adataink; a „hospites nostri de Cassa,” vagyis a kassai vendégek első említése — mai tudásunk szerint — IV. Béla király (1235–1270) 1249. április 13-án kelt adománylevelében fordul elő, amelyben a szinai⁷ lakosok ugyanazt a szabadalmakat kapják, mint a kassai hospesek — vagyis azok kiváltságlevelének korábbinak kellett lennie.⁸ Az idegenből, jobbra német területekről — például Szászországból vagy Szent Erzsébet második hazájából, Tübingiából — behívott és a királyi libera villá-ban megtelepült kassaiak közössége ekkor már létezett, s értékes kiváltságokkal volt felruházva. A Kassára betelepülő hospeseknek két-

1. kép. Tóthné Pálmai Katalin: Erzsébet búcsúja családjától. Selyem. 2007.

szeresen is okuk volt a szent tiszteletére; egyrészt hazulról hozhatták a kultuszt, másrészt a királylány hazájában, országunkban is kialakult ennek a hagyománya, amelyet a hazánkban is megtelepedő ferencesek különösen ápoltak.

Szent Ferenc követői 1221-től létesítették Európazserte közösségeiket, s 1224-ben Eisenachban is megjelentek, ahol Erzsébet segítségével kolostort alapítottak. A magyar királylány ettől kezdve még sokkal inkább a szegények, az elesettek, a betegek felé fordult, s példaadó életével tökéletesen megvalósította Szent Ferenc eszméit; ahogyan az 1226-os ínség idején naponta táplálta a szegényeket, vagy amikor kórházat épített özvegyi kegydíjából. Erzsébet nem pusztán adakozott, hanem a tökéletes karitás hármasságát valósította meg életszentségével: a bőkezűséget, a munkát és az együttélést.⁹ A magyar királylány nemcsak a főlöslégét osztogatta szét, hanem mindenét, még önmagát is; maga ment a betegek kunyhóiba, maga mosogatta a sebes lábakat és leprás testeket, segített a szüléseknél, gyapjút font ruhának a szegények számára, vásznat és halotti leplet szőtt a ferences atyáknak és a halottaknak. „A hercegnő életszentségét nem csak a történelem igazolta. A mennyek országából olyan kitüntetésben részesült, amelyet sem a képzelet, sem a világi népszerűség, sem a történészek, sem a szónokok nem tudnak neki megadni. Erzsébet ugyanis elnyerte a legjobb kitüntetést: az életszentség koronáját. A keresztény világ tisztelettel és hódolattal említi a nevét.” — írta róla Charles de Montalambert.¹⁰

Kassán már a XIII. században létezett egy, Szent Erzsébet tiszteletére szentelt templom és egy hozzá

tartozó, szegények számára alapított ispotály („hospital pauperum ville de Cassa”). Erzsébetnél elkötelezettebb szentet a betegek és szegények ápolására létesített intézmény névadójának, illetve védőszentjének el sem lehetne képzelni.

A kassai templom valószínűleg nem az első Szent Erzsébetnek szentelt intézmény volt a Magyar Királyságban, hiszen a győri ferences templom a szentté avatás évében, 1235-ben szenteltetett fel, s Erzsébet öccse, IV. Béla király szintén ekkor építtette Esztergomban a királyi városban a ferencesek templomát, s ispotályt és kápolnát a Hévíz városrészben Erzsébet tiszteletére.¹¹ A kassai alapítás egyik nyoma IV. Márton pápa 1283 márciusában kelt levele, amelyben intézkedik a Szent Erzsébet templom rektorának panaszára a templomhoz tartozó ispotály és jövedelmeinek, javainak ügyében, ugyanis azokra a székesfehérvári johanniták főnöke jogigényeket támasztott.¹² A Szent Erzsébet templomhoz tartozó ispotály birtokjogi vitája hosszú időn át tartott, ugyanis Nagy Lajos király (1342–1382) 1366-ban, 1375-ben, majd Zsigmond király (1387–1437) 1392-ben és 1399-ben adott ki oklevelet, amelyekben a kassaiaknak az ispotályhoz való idegeníthetetlen jogát védték meg.¹³

A ferencesek Kassára csak a XIV. század végén telepedtek le, hiszen a létezésükről és működésükről szóló legelső dokumentum 1402. évi keltezésű, sőt e dokumentum éppen a Szent Erzsébet plébániatemplom plébánosa és a betelepülő szerzetesek konfliktusáról szól,¹⁴ így a ferencesek nem kezdeményezhették a templom és az ispotály alapítását; az városi alapítású volt, de a későbbiekben nyilvánvalóan ápolták a szent kultuszát.

Ebben a korban az európai városokban ispotályok alapítása igen elterjedt volt, hiszen a betegeknek és elhagyatottaknak azok voltak az ápolás színhelyei. Így lehetett ez a magyarországi városokban is. Kassán

2. kép. Tóthné Pálmai Katalin: *Erzsébet és Lajos esküvője*. Selyem. 2007.

azonban ennél még többről volt szó: az ispotály, a szegényekről való gondoskodás nemcsak a középkorban, hanem a későbbi évszázadokban is — a reformáció idején is — igen fontos feladat, erkölcsi kötelesség maradt mind a városi közösség, mind az egyén, a városi polgár számára, s ebben nagy szerepe lehetett a városi plébánia-templom és az ispotály védőszentjének, Árpád-házi Szent Erzsébetnek, aki a dóm főoltáráról tekintett le a polgárok mindennapjaira, erkölcsi-etikai és vallási életére.

Az 1312 júniusában lefolyt rozgonyi csata nemcsak Károly Róbert király (1301–1347), hanem a kassaiak életében is sorsdöntőnek bizonyult; az uralkodó a polgárok királyhűségét és az ütközetben nyújtott segítségét privilégiumok sorával jutalmazta, amely a települést — kiegészítve az 1347. és 1352. évi kiváltságokkal — a budai polgárok és hospesek jogával élve a szabad királyi városok közé emelte.¹⁵ A városnak a fontosabb, s közérdekű okmányokra rányomott ún. nagyobb pecsétje a város védőszentjét, Szent Erzsébetet ábrázolja. A 7 cm átmérőjű pecséten, egy csúcsíves stílusú szárnyas oltár középszekrényében két angyal között csillagos háttérből kiemelkedő alakját láthatjuk, fején a szentek koronájával. Válláról hermelinprémmele bélelt, s gallérján láncsal összekapcsolt földig érő palást omlik le. A keblén nyugvó balkeze a jótékonyt jelképező erszényt tart, s jobbát alamizsnaosztásra emeli. A tornyokkal díszített oltárszárnyakon egy-egy kiterjesztett szárnyú angyal. A pecsét körfelirata a következő: „ST. + ELISABET + SIGILLUM + CIVIUM + DE KASSA” (Szent Erzsébet, Kassa polgárainak pecsétje).¹⁶ 1369-ben a város címerhasználatot is kapott. 1502-től a II. Ulászlótól (1490–1516) kapott bővített címerrel ellátott pecsétet használta a városi tanács.

A város a Nagy Lajos és Zsigmond királyoktól nyert újabb privilégiumokkal mind gazdaságilag, mind politikai értelemben tovább izmosodott olyannyira, hogy a XIV. század második felében leégett egykori egyhajós, csúcsíves templom helyén elkezdhette a mai Szent Erzsébet dóm építését.¹⁷ Az építkezéssel kapcsolatban fennmaradt, IX. Bonifác pápa 1402. március 1-jén, Rómában kiadott bullája (búcsúbullája) szerint a város polgársága a tűzvészben elpusztult plébániatemplom újjáépítéséhez, illetve a már megkezdett nagy vállalkozás befejezéséhez kér támogatást.¹⁸ A bulla által biztosított privilégiumok egyrészt az építkezések, másrészt a templom fenntartási költségeire vonatkoztak, de egyúttal jelzik a templom fontos búcsújáróhely jelentőségét, amely ez által még tovább növekedett.¹⁹

A város fő utcájában kiöblösödő, orsó alakú főtér alsó harmadában mintegy hatvan évig — 1380 és 1440 között az építkezések nagy része befejeződött — épült a gyönyörű, kéttornyos homlokzatú, eredetileg háromhajós, kereszthajós bazilika, amely kapuival és keleti felével az ún. Parler-körhöz, Dél-Németország-hoz, Sziléziához, nyugati részével és a hossz ház boltozásával a bécsi építőpáhollyhoz kapcsolódik.²⁰ A nyugati homlokzat és a szentély építése 1440 után még további évtizedeket vett igénybe, s egészen a XV. század

3. kép. Tóthné Pálmai Katalin: A rózsacsoda. Selyem. 2007.

végéig tartott. Tehát az építkezés valójában egy egész évszázadot felölelt. E hatalmas és meglehetősen költséges építkezést nemcsak a város gazdagsága, a fő kereskedelmi útvonalakba illeszkedő centrális elhelyezkedése és az ebből eredeztető kereskedelmi és ipari tevékenysége, s Mátyás király (1458–1490) igen nagy volumenű adóelengedései, illetve adományai, hanem polgárai áldozatkészsége is lehetővé tette; mind a polgárok életükben vagy végrendeletbeli rendelkezésük által, mind a céhek confraternitásai magas összegeket és egyéb javakat, például szőlőket, földeket adományoztak a templombeli munkálatokra és az oltárok elkészítésére. Egyébként is szokás volt, hogy a céhek a parókiális templomban külön oltárral bírtak, amelyet ők láttak el gyertyával és egyéb szükségletekkel.²¹ Az 1460–1480 közötti mozgalmas építkezést a Kassára ekkor betelepülő kézművesek is segítették akként, hogy polgárjoguk megváltásaként a templomépítkezésen is dolgoztak.²²

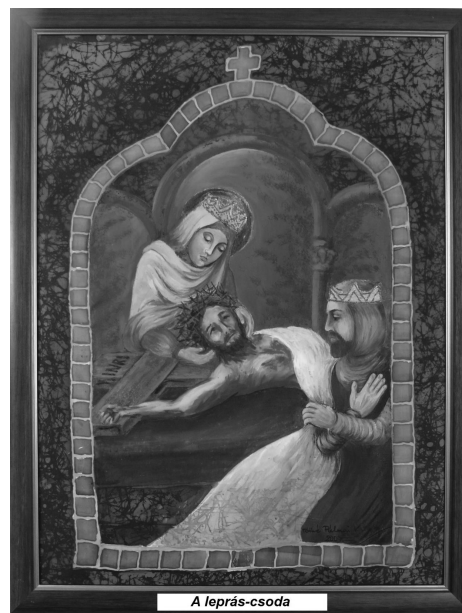
A város szülötte, Szathmáry György (1457–1524) pécsi püspök, utóbb esztergomi érsek és főkancellár (1522–1524) 1508-ban Kassát meglátogatva, a Dómrá és a Szent Mihály kápolnára hatalmas alapítványt hozott létre: két városi házát, kertjeit, szőleiket, rétjeit, szántóit, tállyait, szikszóit, forrói birtokát, valamint 3333 Ft-ot adományozott.²³ A dómnak értékes miseruhákat, a főoltárra teljes felszerelést ajándékozott, s 1521-ben a királytól a város számára még pénzverési jogot is kiisközlött.²⁴

A mohácsi csata után bekövetkezett zavaros viszonyok, a két király versengése és Kassának 1536-ban János király (1526–1540) kapitánya által történt elfoglalása, valamint 1552-ben I. Ferdinánd királyhoz (1526–1564) való fordulása, német-magyar politikai és etnikai ellentétek, amelyeket még tovább tarkított a reformáció térnyeréséből adódó vallási egyenletlenség, sokat ártottak a városnak. Azonban mindezek is

túltett az 1556 áprilisában bekövetkezett tűzkatasztrofára, amikor is leégett a Szent Erzsébet Dóm teteje a nagytoronnyal (csupán a főoltár, a Mária látogatása, Mária halála és a Szent Anna oltára menekült meg), a Szent Mihály kápolna, a város déli kapuja, a bástyák, a városfal tetőszerkezete, az összes harang, a Boldogságos Szűz Máriáról elnevezett domonkos templom és zárda, a ferencesek temploma és zárdája, valamint a polgárházak nagy része.²⁵ (Ezután mind a domonkosok, mind a ferencesek távoztak a városból, templomuk és klastromuk pusztán állt, illetve raktárként használták a XVII. század végéig.)

A város az újjáépítéshez az uralkodótól, az Ötváros Szövetségétől²⁶ és Sáros megyétől is kapott segítséget, de maga is sokat tett ennek érdekében. Ekkor került sor a Szent Erzsébet Dóm kincseinek részbeni eladására, részbeni elzálogosítására, hogy ezzel is pénzt nyerjenek az újjáépítéshez.²⁷

Mivel Kassán a reformáció első hulláma, a lutheri irányzat győzedelmeskedett, s a német többségű vezetés igen ügyelt, hogy „téves tanítások,” így az anabaptista és „szakramentárius” (kálvini) gondolatok ne verjenek gyökeret, a Dómban az oltárok, s a szentek képei, szobrai érintetlenül maradtak. (Nem így történt a marburgi Szent Erzsébet-templomban őrzött Erzsébet-ereklével, amelyek tartóit 1539-ben a protestánsok lett Fülöp tartománygróf feltörette, s azokat a Német Lovagrend csak üresen kapta vissza.)²⁸ Azonban a reformáció folyamata Kassán sem zajlott le ilyen egyszerűen, egységesen, mindenki által üdvözölve. Gyakran volt a polgárok között vita, hogy mikor melyik nációnak használja a nagytemplomot, s milyen nyelven prédikáljanak.²⁹ Az eperjesi származású Frölich Tamás 1560-tól lett Kassa német papja, aki igen erősen vigyázott a hitegységre, és a helvét irányzathoz húzó magyar polgárokkal és papjaikkal békés úton kívánta a viszályokat rendezni.

4. kép. Tóthné Pálmai Katalin: A leprás-csoda. Selyem. 2007.

1567 elején az akkori magyar prédikátor, Byró Márton szidalmazta a városi előljárókat, hogy a templomban megtűrik a szentek képeit, s azt állította, hogy egy igazi keresztény jó lelkiismerettel nem részesülhet Úrvacsorában az ilyen templomban. Frölich pap városa és Bártfa előljáróit kérte közbejáróként, s egyúttal bizonygatta, hogy a magyar pap nem mond igazat azzal az állításával, miszerint ők a képeket imádják.³⁰ A Kassán székelő felső-magyarországi főkapitány, Schwendi Lázár (Lazarus von Schwendi) a magyar prédikátort kitiltatta a városból, de a radikálisabb hitelvekhez húzó magyar etnikum továbbra is el akarta távolíttatni a templom díszítését.

A városi tanács mind az egyenetlenségek kiküszöbölése, mind az egység fenntartása érdekében 1570-ben egységesítette a szertartásokat, s a magyarokat megintette, hogy gyakrabban járuljanak Úrvacsorához, amely a főoltár előtt szolgáltassék ki. Az esketés szertartását is — a rendelet értelmében — a főoltár előtt kell elvégezni. A fehér ing letételével azonban a radikálisabb elveket vallóknak tettek engedményeket.³¹

1568-ban, a magyarok által használt „kis templomban,” a Szent Mihály kápolnában történt némi rombolás: Bakai Sebestyén és Tóth Ferenc kassai polgárok összetörték az oltárt,³² de a tanács megkegyelmezett nekik, s ezzel nagyban hozzájárultak a vallási kilengések lecsendesedéséhez.³³

A XVI. század második felében a kassai polgárság etnikai és ezzel együtt a vallási megoszlása megváltozott; lassan, de biztosan a magyar etnikum került többségbe, amihez majd a Bocskai-féle mozgalom után a politikai hatalmat is megszerzik a város vezetésében. Ezzel együtt a református hit is túlsúlyba került, de a Dóm — leszámítva az 1604. januári erőszakos templomfoglalást — az evangélikusok kezében maradt egészen 1671-ig, amikor is ismét erőszakos módon került

a katolikusok kezébe.

A reformáció nem sokat ártott Kassán Szent Erzsébet kultuszának. Lemérhető ez például a névadások tekintetében is. Mivel a középkorból nem maradtak fenn anyakönyvek, csak nyomokban tudjuk követni azt, hogy Erzsébet neve mennyire volt népszerű a névadásban: a korabeli kassai feljegyzésekben és a sírkőtöredékeken igen gyakran fordul elő.

A hitújítás előtt ez az országosan is igen népszerű név a reformáció győzelme után is elterjedt maradt, nem úgy mind a Mária-név, amelyik a XVI. század második felében, főleg református hatásra szinte teljesen eltűnik a keresztelői névadásból. A nagyszombati végrendeletekben (1542–1690)³⁴ előforduló 168 női név között a következő gyakorisági sorrendet lehet felállítani: 1. Katalin (22%-ban fordul elő), 2. Erzsébet (14,3 %), 3. Anna (13,1 %). E három név az összesnek közel 50 %-át alkotja. További népszerű név volt még a korban: Judit, Dorottya, Zsófia, Ilona. E hét név a névadásoknak több mint háromnegyedét adja. Másolgyakori név még a Borbála és az Orsolya is. A Mária név csupán 1640 után fordul elő (5,95 %-ban), amikor is a korábban szinte teljesen protestáns lakosságú városban már jelentős katolikus közösség is élt.

A XVI–XVII. századi kassai végrendeletekből a nagyszombatihoz hasonló adatokat nyerünk, amelyek természetesen nem csupán a kassai névadási szokásokat, hanem a Kassa-környékeit is reprezentálják, sőt azokra inkább jellemzőek, ugyanis a testamentumokban említett nők gyakorta a környékbeli mezővárosokból és falvakból költöztek be, vagyis részben a környék névadási szokásait tükrözik. Ennek oka az, hogy az alacsony városi szaporulat miatt egy-egy szabad királyi város demográfiai utánpótlásra szorult, s ezt a környékből beköltözők alkották, akiknek rokonai hasonlóképpen a városon kívül éltek. A mintegy 120 db XVI–XVII. századi végrendeletből, továbbá számos vagyonleltárból, birtokosztályból és bevallásból kigyűjtött 235 női név között a következő gyakorisági sorrend állítható fel: 1. Katalin (20,8%), 2. Anna (18,3%), 3. Erzsébet (13,6 %). E három női név az összes említésnek mintegy 52,7 %-át alkotja.³⁵ A Kassa-környéki, jobbára református közösségekből származó női nevek között mindössze 1 db Mária fordul elő.

Tisztában vagyok azzal, hogy a fentebbi adatgyűjtés igencsak esetleges, s bizonytalanul reprezentálhatja a lakosság teljes névadási szokásait — bár a több száz név igen nagy mennyiségnek számít ebben a korban. Ezt kiküszöbölendő, a kassai anyakönyvek néhány évéből készítettem statisztikát, amely egyértelműen bizonyítja, hogy a protestáns városban töretlen népszerűségnek örvendett „Szent Erzsébet Asszony” neve és életszentsége, példája, s egy-egy évben nagyobb arányban, máskor a nagyszombatihoz, illetve a Kassa-környéki női névadási szokásokhoz hasonlatos az előfordulási gyakorisága.

Kassa város evangélikus anyakönyvében,³⁶ az 1598-as évben — igaz, ez csonka³⁷ — rendkívül magas, 29 %-os az Erzsébet névre kereszteltek száma. 1599-ben

5. kép. Tóthné Pálmai Katalin: Erzsébet búcsúja férjétől. Selyem. 2007.

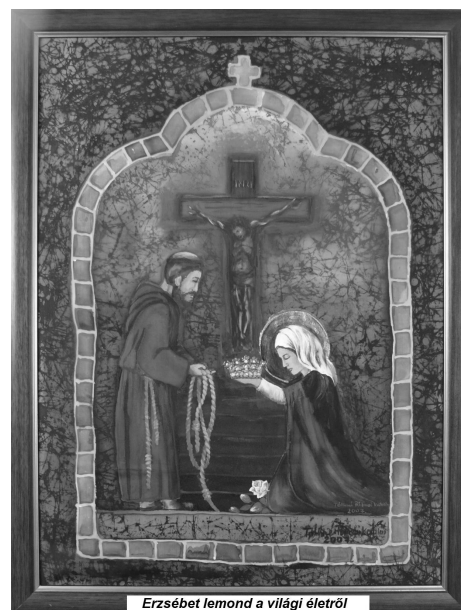
már kiegyensúlyozottabb a népszerű leánynevek aránya: Anna 18,6 %-ban, Kata 13,3 %-ban, Erzsébet 12,4 %-ban fordul elő. Ebben a városban nem tűnt el a Mária név, miként történt a túlnyomórészt magyar lakosú és református Nagyszombatban ekkortájt; aránya Kassán 7 %-os. Az ezután következő években, így 1600-ban, 1601-ben és 1602-ben is többnyire ehhez hasonló arányt kapunk; az Erzsébet név általában a második, harmadik, esetleg a negyedik legnépszerűbb női név.³⁸

A kassai katolikusok 1653-tól vezettek anyakönyveket.³⁹ Mivel a katolikusok kisebbségben voltak a város polgárai között, 1658-ban mindössze 16 kislányt kereszteltek, akik közül 4 fő kapta az Erzsébet (25 %), 3 leányka pedig a Mária nevet. 1659-ben az Erzsébet névre kereszteltek aránya hasonlóan magas volt, míg 1660-ban az Annákból van a legtöbb, majd azt követik a Máriák és Erzsébetek egyező arányban. 1661-ben a legtöbb megkeresztelt leánygyermek az Istenszüdő nevét kapta (23,3 %), majd közvetlenül azután az Erzsébet következik (14 %). Tehát ebben a korszakban a katolikusaknál hasonlóan nagy népszerűségnek és tiszteletnek örvendett a város és a plébániatemplom patrónusa, miként a protestánsoknál is.

A XV. században a pozsonyi végrendeletekben előforduló női nevek (285 leánygyermek) között a fentebbitől eltérő volt a népszerűségi sorrend: a leggyakoribb a Margit, majd a Borbála, ezt követően a Katalin, Dorottya és az Anna nevek voltak. Erzsébet viszonylag ritkán került névadásra, s Mária is alig, mindössze egyszer fordult elő, pedig ekkor még a reformációnak híre sem volt.⁴⁰

Szent Erzsébet tiszteletét és példaadó kisugárzását, illetve életszentségének követését a névadásnál sokkal jobban jelzi a polgári végrendeletekből tükröződő jótékonykodás, alamizsnálkodás. A polgári végrendelezési jogot a városok privilégiumai már a kezdetek óta biztosították. Aki időben felkészült a halálra, és volt valami vagyona, az örökösök öröklési rendje nem volt teljesen egyértelmű, vagy nem volt egyenes ági leszármazottja, feltétlenül készített testamentumot.⁴¹ A gyermektelenek valóban gyakrabban tettek írásbeli végakaratot, hiszen fontos volt előre rendezni a vagyon sorsát, míg élő gyermekek esetében a törvényes öröklés rendje biztonságot jelentett. Pozsonyban a XV. században az élő utóddal nem rendelkezők aránya a végrendelkezők között 45 %, Eperjesen 55 %-ot is meghaladó volt.⁴²

Az alábbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy egyes városokban mennyire volt szokás és hogyan alakult a végrendelkezők jótékonykodási tevékenysége. A Kassához hasonlóan gazdag kereskedőváros, Nagyszombat polgáraitól 1542 és 1690 között 90 végrendeletet tekintettem át.⁴³ A végrendelkezők közül 23 fő (25,5 %) – többségében gyermektelen – tett valamilyen jótékonyági végzést; ispotályra, szegényekre, klastromra, a Szent Mihály egyházra, az ispotály egyházra, a Szent Jakab egyházra, a Szent Katalin egyházra, barátokra, a helvét templomra, néhányan mindkét fele-

6. kép. Tóthné Pálmai Katalin: Erzsébet lemond a világi életéről. Selyem. 2007.

kezeti egyházra vagy valamilyen kongregációra. Horváth Erzsébet katolikus hitű nagyszombati polgáraszony 1683-ban kelt végrendeletét a következőképpen kezdte: „Bűnös lölkömet a’ teljes Szentháromság egy bizony Istennek hagyom és véghetetlen irgalmaságának ajánlom, boldogságos Szűz Máriának, szent őrző angyalomnak, Szent Erzsébetnek és Isten minden szentjeinek, hogy az én édes Istenem, nem tekintvén az én sok bűneimet, hanem irgalmassága szerént, szent fia vérehullásáért annak irgalmas, kegyelmes legyen.”⁴⁴ Erzsébet asszony férjének azt is meghagyta, hogy: „lölkömért szentmisét szolgáltatasson és a’ szegényeknek alamizsnálkodással legyen, hogy én Isten országában jutván, melyet erős hittel reménelek, kegyelmedért viszontag Isten országában imádkozom.”

Az általam vizsgált másik közösség, a győri polgároké. Az 1600 és 1630 között írt 102 végrendelkező⁴⁵ közül alig akad olyan, aki ne hagyott volna valamit a győri „Káptalan Urakra,” mint földesuraira (a polgárok 96 %-a rendelt pénzt vagy valamilyen vagyontárgyat a káptalanok számára), de ez nem tekinthető valódi jótékonykodásnak, hiszen Győr ebben a korban nem volt szabad királyi város; püspöki, káptalani és királyi városrészeire oszlott, s ráadásul erődváros is volt. Így módon ez a fajta végrendelkezés a földesúr iránti kötelességből fakadt, s ezért nem számítom ezt valódi, a szabad akarat által sugallt jótékonykodásnak. A győriek esetében a végrendelkezők 25 %-a tett „önkéntes” jótékonyági rendelkezést; hagyott valamennyi pénzt, posztót, ruhafélét, vágómarhát stb. a papokra, barátokra, szegényekre, koldusokra. Arányuk tehát hasonló a nagyszombatiéhoz.

Összehasonlításom harmadik állomása Debrecen, a gazdag református cívisváros, ahol viszont a XVI–XVII. századból alig maradt fenn végrendelet, így kénytelen voltam XVIII. századi mintavétellel dolgozni.⁴⁶ Itt a jótékonykodási arány rendkívül magas;

a végrendelkezők 54 %-a gondolt a református templomra, a Kollégiumra, az ottani diákokra, a az ispotálybeli és a város szélén nyomorgókra, az árvákra vagy a környékbeli református intézményekre. Ez a város református lakosságának rendkívüli öntudatát is jelzi.

Kassa polgárainak jótékonykodási hajlama – 120 db XVI–XVII. századi végrendelet alapján – azonban még a debreceniekénél is magasabb; a vizsgált 120 személy közül 78 fő (65 %) végrendelkezett a városi szegények, ispotálybeliek, a kapunál vagy a kútnál ácsorgó szegények és koldusok, az ispotály, az iskola, az „oskolabeli” szegény tanulók vagy Wittenbergben tanuló deákok, a „Szent Erzsébet asszony temploma,” azaz a Dóm, a „helevética ecclesia,” gyakorta egyszerre a magyar, német és tót prédikátor, valamint kántorok javára. A végrendelkezőknek csupán 35 %-a nem tett eleget a városban szinte kötelezőnek tűnő erkölcsi elvárásnak.

E habitusnak ilyen erős, markáns kialakulásán nem szabad csodálkoznunk; elképzelhetetlen, hogy nem Szent Erzsébet életszentsége, jócselekedete sugallta volna a polgárok többségét arra, hogy ne feledjék el a szegényekről, az elesettekről, az egyházzal. A polgárok generációi előtt, már a város kialakulása óta ott lebegett a példa: Szent Erzsébet élete és működése. Láthatták a polgárok azt a város korai templomában ábrázolva, gondoskodtak egy ispotály felállításáról, amelyért oly sokat kellett küzdeniük, majd következett a Dóm évszázados építése – abban a polgárok tucatjainak saját kezű munkálkodása is –, s benne maguknak érezhették a messze földön híressé vált, 11 méter magas gótikus főoltárt, középen Szűz Mária alakját, mellette a két Szent Erzsébetet és a nyitott szárnyakon az Árpád-házi Szent Erzsébet életéről festett 12 táblaképet. A polgárok naponta szembesülhettek a csodajelenetek képeivel, s a gazdagabbak a templomba te-

7. kép. Tóthné Pálmai Katalin: Erzsébet halála. Selyem. 2007.

metkeztek. A városban megtelepedett domonkosok, majd ferencesek egyaránt terjeszthették Szent Erzsébet kultuszát. A Dómnak nemcsak rendkívül gazdag kincstára és sok ereklyéje volt, hanem nagy könyvtárából nem hiányzott Temesvári Pelbált Pomerium-a sem, amely három Szent Erzsébet prédikációt is tartalmaz.⁴⁷ A szent ünnepén a derék polgárok gyakorta hallhatták azokat, s az október-november táján született leánygyermeküket leggyakrabban Erzsébet névre keresztelték.

Végezetül álljon itt egy igen előkelő, hatalmas vagyónú kassai patrícus, nemes Varannay András 1632. évi végrendeletéből néhány sor. Varannay András a református felekezethez tartozott, a város főbírói méltóságát évekig viselte, majd Bethlen Gábor fejedelem szolgálatába állt. Egyik lányát Erzsébet névre kereszteltette, második házasságát Alvinczy Péter kassai pap lányával kötötte meg. Végrendeletéből a makulátlan tisztaságú, szigorú erkölcsű, egyszersmind dolgos, derék és a szegények iránt könyörületes, azokat segítő nő mintája bontakozik ki: „Az én öregbik leányomat, Varanaj Erzsébetet, ki mostan Kun György Uram házas társa, kérem ugyan az élő Istenért is, hogy az én szerelmes kis leányomat, Jutkát, ő nekije pedig szerelmes kis öccsét, oktassa, tanítsa, isteni félelőmre intse, és szoktassa, tartsa úgy, mint édes atyjafiát, megemlékezvén róla, hogy csak ketten vannak. És mind az ketten az isteni szolgálatban, könyörgésben, imádkozásban és az szegényeknek való alamisnálkodásban serények és gyorsak legyenek.”⁴⁸

Jegyzetek

- * Ez a tanulmány a 2007. november 16-án, Árpád-házi Szent Erzsébet tiszteletére rendezett konferencián elhangzott előadás kibővített és átdolgozott változata. A konferenciát a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület és az esztergomi Árpád-házi Szent Erzsébet Középiskola rendezte Esztergomban. A selyemfestményeket Tóthné Pálmai Katalin művésznő a szerző felkérésére, a szent tiszteletére rendezett konferenciára készítette.
- 1 Ez a kölni, a szentföldi Jézus születése-bazilika, a reimsi és a trieri Liebfrauenkirche mintáját idézi. MAROSI Ernő: *A középkor művészete I. 1000–1250.* Budapest, Corvina, 1996. 189.
 - 2 Uo. 190.
 - 3 Erzsébet hozományát tizenhárom szekér vitte Wartburgba; a kortárs Apoldai Theoderik domonkos szerzetes hosszasan sorolja a megszámlálhatatlan arany és ezüst ékszereket, edényeket, ruhákat, palástokat. Vö. GOLARITS István – PROKOPP Mária: *Szent Erzsébet.* Budapest, Tertia, 2003. 13.
 - 4 Vö. PUSKELY Mária: *Árpád-házi Szent Erzsébet.* Budapest, Kairosz, 2007. 56.
 - 5 WIES, Ernst: *Árpád-házi Szent Erzsébet.* Budapest, Kairosz, é. n. 215–217; KARTHAUZI NÉVTELEN: *Di-csőséges Szent Erzsébet asszonnak innepéről.* Kiad. SZIGETHY Gábor. Budapest, Holnap, 2000. Jegyzetek, 43.; GOLARITS – PROKOPP, 2003. 11.

- 6 Uo. 17.
- 7 Scena, Schena, Szina, község Abaúj vármegyében, a kassai járásban.
- 8 IV. Béla király szabadalomlevele Scena (Szina, Abaúj megye) hatáiról. Az oklevelet közli latinul és magyar fordításban: Dr. WICK Béla: *Kassa története és műemlékei*. Kassa, Wiko, 1941. 13–14.
- 9 Sz. JÓNÁS Ilona: *Árpád-házi Szent Erzsébet. Életek és korok*. Budapest, Akadémiai, 1986. 137.
- 10 MONTALAMBERT, Charles de: *Árpád-házi Szent Erzsébet, türingiai hercegné élete*. Budapest, Új Ember, 2006. 66.
- 11 GOLARITS – PROKOPP, 2003. 18.
- 12 WICK, 1941. 18–19.
- 13 Uo. 18–20.
- 14 WICK Béla: *Szent Ferenc rendjének története Kassán*. (Sajtó alá rend.: SAS Péter) Budapest, Múzeum Ankitvárium – Bookmaker, 2005. 8–11.
- 15 WICK, 1941. 28–30.
- 16 Kassa Város Levéltárában ilyen pecsét található az 1383., 1385. és 1408. évből származó okmányokon. WICK, 1941. 35. Ld. még: *Spoločné storočia v jednom regióne. Közös évszázadok egy régióban*. Košice – Miskolc. Szerk. DOBROSSY István, SOMORJAI Lehel. Kassa, Miskolc, 1999. 12.
- 17 Ezt igazolják a 1877–1896 közötti restaurálás alatt, az 1882-ben, a hajó egyik főpillérének alapfalaiból kiásott régi sírkövek, amelyeken a következő évszámok olvashatók: 1374, 1375, 1378. WICK, 1941. 42. Marosi Ernő egy 1362 datálású sírkövet is említ, bizonyos Elizabeta halálzási évét. MAROSI Ernő: *Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet templom középkori építéstörténetéhez*. I–II. rész. In: *Művészettörténeti Értesítő* XVIII. évf. (1969) 1. sz. 29. A későbbi oltáralapítványok alapján Marosi a régi templom pusztulását 1378 és 1382 közé teszi. Uo. 30.
- 18 MAROSI, 1969. 30.
- 19 A bulla szerint a szomszédos területekről nagy sokaság árad a templomba, közöttük hitetlenek, tehát szklizmatikus oláhok és rutének is. MAROSI, 1969. 30.
- 20 Vö. ENTZ Géza: *A gótika művészete*. Budapest, Corvina, 1973. 158.; MAROSI Ernő: *A középkor művészete II. 1250–1500*. Budapest, Corvina, 1997. 205.
- 21 DEMKÓ Kálmán: *Egyházi és világi hatóság a felvidéki városokban a XV. és XVI-ik században*. In: *Századok* XX. évf. (1887) 687.
- 22 KEMÉNY Lajos: *A kassai Sz. Erzsébet egyház történetéhez*. In: *Archaeologiai Értesítő* Uf XIII – 1893. 67. Idézi: MAROSI, 1969. 34.
- 23 WICK, 1941. 53.; *Kassa város levéltárából. Szatmáry György primás leveleiből*. Kiad.: ifj. KEMÉNY L[ajos]. In: *Történelmi Tár* 1894. 183–185.
- 24 WICK, 1941. 54.
- 25 WICK, 1941. 64–65.
- 26 Kassa (Cassovia, Kaschau, ma: Košice) Eperjes (Preschau, ma: Prešov), Bártfa (Bartfeld, ma, Bardejov), Lőcse (Leutschau, ma: Levoča), Kisszeben (Zeeben, ma: Sabinov), SK.
- 27 WICK, 1941. 67.
- 28 GOLARITS – PROKOPP, 2003. 17.
- 29 Például Frölich Tamás német, Huszár Gál magyar és a tót prédikátor híveinek a városi tanács a következő istentiszteleti sorrendet írta elő 1560 áprilisában: vasárnaponként reggel a magyar prédikáció, 12 órakor – a szokásnak megfelelően – a német tartassék, majd a katekizmus német nyelven a nagy, magyar nyelven a kisebbik templomban. Este ismét németül prédikálnak a nagy templomban. A magyar prédikátor keddenként taníthat a domban is, s keresztelhet is, de a szokásnak megfelelően fehér ingben, vagyis lutheránus módon. RÁTH György: *Két kassai plébános a XVI. században*. I. II. III. IV. és V. közlemény. In: *Századok*, 1895. 31–32.
- 30 Uo. 125.
- 31 Uo. 126–127.
- 32 Uo. 76–77.
- 33 A kálvinizmus felé hajló magyar egyház elleni támadásról ld. részletesen: RÁTH György: *Pilcz Gáspár és ellenfelei. Adalékok a hazai kryptokálvinizmus hitvitázó irodalmához*. Klny. *A Magyar Könyvszemle* 1892/93. évfolyamából. 1–60.; J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: *Egy 16. századi itáliai kőfaragómester és utódai Magyarországon*. In: *Kapcsolatok. Tanulmányok Jászay Magda tiszteletére*. Szerk.: TIMA Renáta. Budapest, Íbisz, 2002. 39–49., különösen 44–47.
- 34 NÉMETH Gábor: *Nagyszombati testamentumok a XVI–XVII. századból*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. 1995. (Bibliotheca Humanitatis Historica)
- 35 A neveket Kassa Város Levéltára, Archiv Mesto Kosič, Archivum Secretum és a Schwarzenbachiana iratai közül gyűjtöttem össze.
- 36 A keresztelési anyakönyv felirata szerint evangélikus, de a református magyar polgárok gyermekeinek adatait is ebbe írták bele, hiszen ekkor még nem volt külön református felekezet. A kereszteltek között így vegyesen fordulnak elő az evangélikus és a református vagy az ahhoz közel álló hitűek, német, magyar és szlovák vagy más etnikumú polgárok gyermekei, illetve a szülők és keresztszülők nevei.
- 37 Az anyakönyvben az őszi hónapok szerepelnek, amikor Szent Erzsébet ünnepe közeledtével meg sokasodnak az Erzsébet-ek. *Liber baptizatorum et copulatorum ab anno 1598–1612 et 1642*. Magyar Országos Levéltár (MOL) Filmtár, C 1168. dob.
- 38 1600-ban az Anna név rendkívül magas (28 %), s a Dorottya és Kata megelőzi az Erzsébet nevet (12,3%, 11,2%, valamint 7,85 %). A Mária név aránya: 6,7 %. 1601-ben a Dorottya névre kereszteltek aránya a legmagasabb (26,6 %), de nem sokkal marad el az Anna (15,5 %) majd az Erzsébet,

- Zsuzsanna és a Borbála nevek (12 %-12 %-12 %). Ezen az öt néven osztozik az összes megkeresztelt leánykának kétharmada. 1602-ben a legnépszerűbb név ismét az Anna (21,2 %), majd ezt követi az Erzsébet (12,6%). A Mária névre kereszteltek aránya 6,6 %.
- 39 1653 és 1657 között a lapok felső fele hiányzik, s a bejegyzések is rendkívül zavarosak. Az értékelhető évek 1658-cal kezdődnek. *Matrici Baptizatorum ab anno 1653–1672. Nomina Confirmatorum ab anno 1657–1667....* II. kötet. Magyar Országos Levéltár (MOL) Filmtár, C 1168. dob.
- 40 SZENDE Katalin: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2004. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 32.) 103–104.
- 41 Vö. SZENDE, 2004. különösen a III. fejezetet (Végrendekezés és társadalom, 80–128.); HORVÁTH Ferenc munkáit. Vö.: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: *Kassa város polgársága a 16. század végén és a 17. század első felében*. Kny. A *Történelmi Szemle* 1979/3–4. számából. 577–591.
- 42 SZENDE, 2004. 103.
- 43 NÉMETH, 1995.
- 44 Horváth Erzsébet testamentuma. 1683. október 22. In: NÉMETH, 1995. 61. sz. írat.
- 45 HORVÁTH József: *Győri végrendeletek a 17. századból*. I. 1600–1630. Győr, 1995.
- 46 1595-ből 1 db, 1691-ből 1 db, míg a XVIII. századból 22 db végrendelet maradt fenn, illetve adtak ki. Vö. *Debreceni végrendeletek*. Kiad: RÁCZ István, Debrecen, 1981.
- 47 A Szent Erzsébet templom könyvei, 1604. In: *Kassa város olvasmányai 1562–1731*. Sajtó alá rend.: GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor, KEVEHÁZI Katalin, LÁZÁR István Dávid, MONOK István, NÉMETH Noémi. Szeged, 1990. 86. (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 15.)
- 48 Varannay András végrendelete. Vö. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: *Polgári házassági szokások és erkölcs*. In: *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. Budapest, Universitas, 2002. 67–82.

The Veneration of St Elisabeth of the Árpád-Dynasty among the Citizens of Kassa in the Middle and the Early Modern Ages

The highly esteemed sanctity of Elisabeth raised the interest of not only the Church which canonized her four years after her death, but also that of one of the Teutonic Orders and of some monastic orders. The Earl of Hessen chose her to be the patron saint of his family and of his land. All over Europe a long series of newly founded churches, chapels and hospitals were built and chose her name as their patron saint.

In the Hungarian Kingdom, the citizens of Kassa (today: Košice, Sk) founded a church and a hospital named Saint Elisabeth in the 13th century. It perished in a great fire, but a monumental cathedral was built in its place between 1380 and 1480. Its main altar was decorated by a series of pictures representing different events of her life.

The reverence of Saint Elisabeth was so strong among the citizens of Kassa that during the Reformation, even radical purifiers did not touch the pictures representing her. The name Elisabeth remained very popular during the following centuries, which is reflected by its frequency in the registers of births. The influence of Saint Elisabeth's charity acts was so strong on the testaments of citizens, that most of them bequeathed certain sums to the poor of the city.